

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרקים ראשון - שלישי

הלכות קריאת שמע

סוגיה א: פתיחה למצות קריאת שמע (1): מהות

המצוה

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה א: פתיחה למצות קריאת שמע (1): מהות המצוה

* *

רקע

מצות קריאת שמע מתחלקת לשישה נושאים:

- א. מהות המצוה.
 - ב. החיוב מדרבנן לקרוא קריאת שמע ביחד עם ברכותיה.
 - ג. זמן הקריאה.
 - ד. דיני הקריאה.
 - ה. מקומות האסורים בקריאה [דין זה אינו בלעדי לקריאת שמע].
 - ו. האנשים הפטורים מקריאת שמע.
- לשלושת הנושאים הראשונים הקדיש הרמב"ם את הפרק הראשון בהל' קריאת שמע, ולכל אחד מהנושאים הנותרים הקדיש פרק בפני עצמו. כתשתית ללימוד מהות המצוה נעייין בפרשה בתורה, במפרשיה ובמוני המצוות.

מקורות

- א. דברים ו, ד-ט
רש"י ואבן עזרא על פסוק ו
ב. ספר המצוות לרמב"ם מצות עשה י
יראים סי' רנב ד"ה קריאת שמע, "... ובשכבך ובקומך"; סי' שס
ספר החינוך מצוה תכ, "... ובשעה שבני אדם קמין"
סמ"ק סי' קד וסי' קי
ג. רמב"ם הל' קריאת שמע פ"א הל' א-ג
ד. השגות הרמב"ן לספר המצוות, שכחת הלאוין, "שני תמידין וקטרת... לא זמנה שלזו"

רש"י דברים ו, ו

והיו הדברים האלה - ומהו האהבה? והיו הדברים האלה, שמתוך כך אתה מכיר בהקב"ה ומדבק בדרכיו. אשר אנכי מצוה היום - לא יהיו בעיניך כדיוטגמא ישנה שאין אדם סופנה, אלא כחדשה שהכל רצין לקראתה. דיוטגמא - מצות המלך הבאה במכתב.

אבן עזרא דברים ו, ו

והיו הדברים האלה - אמרו המכחישים: על עשרת הדברות, ועליהם נאמר וכתבתם על מזוזות ביתך [פסוק ט]. והאמת: כל המצוות.

ספר המצוות לרמב"ם, מצות עשה י

והמצוה העשירית היא שצונו לקרוא קריאת שמע בכל יום ערבית ושחרית והוא אמרו יתעלה: ודברת בם בשבתך בכיתך וגו' ובשכבך ובקומך. וכבר התבארו משפטי מצוה זו במסכת ברכות.

ישם [כא.] התבאר שקריאת שמע דאורייתא. ולשון התוספתא [רפ"ג] כשם שנתנה תורה קבע לקריאת שמע כך נתנו חכמים זמן לתפלה... ומצוה זו אין הנשים חייבות בה.

יראים סימן רנב ד"ה קריאת שמע, וסימן שס

סי' רנב - קריאת שמע. את ה' אלהיך תירא ותעבוד ותקבל מלכותו ועולו שחרית וערבית, דכתיב בפרשת ואתחנן: שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. פירוש המקרא כך הוא: והיו הדברים האלה, שהזכיר למעלה, שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד, על לבבך ושננתם לבניך ודברת בם בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך. ותנן בברכות פרק א [י:]: בית שמאי אומרין בערב כל אדם יטו ויקראו ובבקר יעמודו שנאמר: 'ובשכבך ובקומך' (בשעה שבני אדם שוכבין), ובית הלל בדרכן שנאמר: 'ובלכתך בדרך', אם כן למה נאמר 'ובשכבך ובקומך'? בשעה שבני אדם שוכבין, והלכה כבית הלל. למדנו שחייב אדם לומר מן 'שמע' עד 'והיה אם שמוע' בקר וערב שכיבה וקומה. שהרי כתיב באותו הענין 'והיו הדברים האלה על לבבך בשכבך ובקומך'. למדנו שאין מצוין אלא בפרשה ראשונה. דתניא נמי בברכות פ"ב [טז:]: בטלים ממלאכתן וקורין בפרשה הראשונה.

סימן שס - השמר לך פן תשכח את ה'. כתוב בפרשת ואתחנן [דברים ו, יב] השמר לך פן תשכח את ה', פירוש שלא ישכח אדם מלקבל עול מלכות שמים עליו ויקרא קריאת שמע בכל יום. ולמאן דאמר בברכות [כא.] קריאת שמע דרבנן, פירוש שיזכור אדם את בוראו תמיד ואת מצוותיו. ו'פן תשכח' לאו הוא, כדר' אילא דאמר כל מקום שנאמר השמר פן ואל אינו אלא לא תעשה.

ספר החינוך מצוה תכ

שנצטוונו לקרות בכל יום ערבית ושחרית פסוק אחד מן התורה שבסדר זה, וזהו שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד [דברים ו, ד], ועל הפסוק הזה נאמר [שם, ז] ודברת בם בשבתך וגו' ובשכבך ובקומך, ובא הפירוש על זה [י:]: בשעה שבני אדם שוכבין ובשעה שבני אדם קמין.

סמ"ק ריש סי' קד וסי' קי

סי' קד - לקרא קריאת שמע שחרית וערבית, דכתיב [דברים ו, ז]: בשכבך ובקומך...
סי' קי - להזכיר יציאת מצרים, דכתיב [דברים טז, ג]: למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים, לכך תקנו חכמים פרשת יציאת בקריאת שמע, וגם תקנו חכמים אמת ויציב אמת ואמונה.

השגות הרמב"ן לספר המצוות, שכחת הלאוין

[הרמב"ן משיג על הרמב"ם המונה את מצות קריאת שמע שחרית וערבית כמצוה אחת במנין המצוות, ולדעתו:] שני תמידין וקטרת בקר וערב וקריאת שמע - נמנים שתיים שתיים, שהן מצות אינן מעכבות זו את זו וזמנה של זו לא זמנה של זו.

הסבר הסוגיה

והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך. ושננתם לבניך ודברת בם בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך. [דברים ו, ו-ז]

נחלקו המפרשים מהם "הדברים האלה" שהתורה מצוה שיהיו על לבבנו:

ר"א אבן עזרא מביא את פירושה של הקראים ש"הדברים האלה" הם עשרת הדברות, וחולק ומפרש שכוונת התורה לכל המצוות [כך עולה גם מפירושו של רש"י (ו, ט)]. לפי דבריו,

הפרשה מחולקת לשני חלקים, הפסוק הראשון עוסק במצות ייחוד ה' ואהבתו, והמשך הפרשה עוסק בחיוב להגות תמיד במצוות התורה.

החינוך [מצוה תכ] והיראים [סי' רנב] מפרשים ש"הדברים האלה" מתייחסים לפסוק הקודם, "שמע ישראל ה' א-להינו ה' אחד". החינוך מפרש: "שנצטוונו לקרות בכל יום ערבית ושחרית פסוק אחד מן התורה שבסדר זה, וזהו שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד [דברים ו, ד], ועל הפסוק הזה נאמר [שם, ז] ודברת בם". היראים מפרש: "קריאת שמע. את ה' אלהיך תירא ותעבוד ותקבל מלכותו ועולו שחרית וערבית, דכתיב בפרשת ואתחנן: שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. פירוש המקרא כך הוא. והיו הדברים האלה שהזכיר למעלה שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד...". לפי דבריהם, בפרשה נושא אחד בלבד, מצות קריאת פרשה העוסקת במצות ייחוד ה' ואהבתו.

בין פירושו של החינוך לפירושו של היראים קיים הבדל מהותי המלמד על תפיסות שונות בהבנת מהות מצות קריאת שמע. החינוך מפרש שהמצוה היא "לקרות בכל יום ערבית ושחרית פסוק אחד מן התורה", והיראים מפרש שהמצוה היא "את ה' א-להיך תירא ותעבוד ותקבל מלכותו ועולו שחרית וערבית". לדעת החינוך מצות קריאת שמע היא קריאת פרשה גרידא, ולדעת היראים מצות קריאת שמע היא קבלת עול מלכות שמים¹. מקור שיטת החינוך הוא דברי הרמב"ם [ספר המצוות עשה י' המגדיר את המצוה ללא התייחסות לחיוב לקבל עול מלכות שמים: "והמצוה העשירית היא שצונו לקרוא קריאת שמע בכל יום ערבית ושחרית".

חשוב לציין, שגם הרמב"ם וגם היראים סוברים שיש גם מצוה לקרוא קריאת שמע וגם מצוה להאמין בייחוד ה', היראים סובר ששני החיובים הללו הם מצוה אחת, והרמב"ם סובר שיש מצוה אחת להאמין בייחוד ה', הנלמדת מהפסוק "שמע ישראל ה' א-להינו ה' אחד" [עשה ב], ומצוה שנייה לקרוא קריאת שמע. כמו כן חשוב לציין, שיש זיקה ברורה בין המצוה לקרוא קריאת שמע לבין קבלת עול מלכות שמים², הדיון כאן הוא בשאלה אם החיוב לקבל עול מלכות שמים בקריאת שמע הוא מהתורה או מדרבנן בלבד.

הדיון המרכזי בשאלה אם התורה מצוה על קריאת פרשה בתורה או על קבלת עול מלכות שמים הוא בסוגיה בריש פרק שני [יג-יג:]: הדנה בדין כוונה בקריאת שמע. הגמ' מביאה מחלוקת תנאים אלו חלקים מקריאת שמע צריכים להיקרא בכוונה ואלו אין חיוב בקריאתם, וכל אחד מן התנאים לומד שיטתו מפסוקים. ברור שהמושג "כוונה" בסוגיה זו אינו כוונה לצאת ידי חובת המצוה, שהיא עניין כללי בכל המצוות ומתייחסת למצוה כולה כיחידה אחת, שכן בסוגיה זו "מצות כוונה" מתייחסת לפסוקים מסוימים בלבד. משמעות הכוונה האמורה בסוגיה זו היא שימת לב לפירוש המילים ולמשמעותן. כאמור לעיל, כוונה זו

¹ היראים [סי' שס] סובר שיש איסור מהתורה לשכוח קבלת עול מלכות שמים, ומי שאינו קורא קריאת שמע כלל עובר על איסור זה.

² בשורות הבאות נוכיח זיקה זו בצורה חלקית, אבל אין צורך להעמיס בראיות, מספיק לעיין במשנה יג., רמב"ם פ"א ה"ב ונוסח ברכות קריאת שמע, כדי להוכיח זיקה זו.

נלמדת מפסוקים, ומשמע שחיובה מהתורה, אם כי ניתן לדחות זאת ולומר שחיוב הכוונה מדרבנן והפסוקים אסמכתא בעלמא. אם חיוב הכוונה מהתורה, ברור שהתורה מצוה לא רק על קריאת הפרשה אלא גם על קבלת עול מלכות שמים, אם החיוב אינו מהתורה, והפסוקים אסמכתא בעלמא, מוכח שהחיוב מהתורה הוא לקרוא את הפרשה, ואין חיוב מהתורה לקבל עול מלכות שמים בקריאה זו. הפרי מגדים [סי' סג משבצות זהב סק"ג] מביא שהפוסקים נחלקו בדין זה, מהמגן אברהם [סי' קא סק"א] משמע שחיוב כוונה בקריאת שמע מדרבנן, ומהאליה רבה [סי' סג סק"ז] משמע שחיוב הכוונה בקריאת שמע מהתורה. לקמן [סוגיה כד עמ' 127] נעסוק בהרחבה בדין זה.

מוני המצוות נחלקו גם בהגדרת הקריאה המחויבת מהתורה. בספר החינוך מפורש שהחיוב מהתורה הוא פסוק ראשון בלבד, היראים חולק ולדעתו חייבים מהתורה לקרוא את כל פרשת שמע. הרמב"ם אינו מגדיר בצורה מפורשת את החיוב מהתורה, אך מסתימת לשונו בהלכות קריאת שמע [פ"א הל' א-ב] משמע שחייבים מהתורה לקרוא את שלוש הפרשות. הפרי חדש [סי' סו ד"ה מעתה] מאריך להוכיח שהחיוב מהתורה הוא על שתי פרשות בלבד. לקמן [סוגיה מח עמ' 225] נאריך בהסבר מחלוקת זו.

ניתן היה לומר, שגם מחלוקת זו קשורה במהות המצוה מהתורה, אם המצוה היא לקבל עול מלכות שמים מספיק לקרוא פרשה ראשונה או רק פסוק ראשון, שרק הם עוסקים בזה, אם המצוה היא לקרוא פרשה בתורה, אין כל הכרח לכמות פרשות כלשהי שצריך לקרוא. אולם אין ממש בטענה זו, שהרי ניתן לפרש שחייבים לקרוא שתי פרשות אף שמצות קריאת שמע לקבל עול מלכות שמים. קבלת עול מלכות שמים אינה רק לקבל את ייחוד ה' ואהבתו, אלא גם לקבל עול מצוות. כיוון שקבלת עול מצוות היא חלק מקבלת עול מלכות שמים, חייבים מהתורה לקרוא את שתי הפרשות הללו.

דין נוסף הקשור למהות המצוה הוא החיוב להזכיר יציאת מצרים. הסמ"ק [סי' קד וסי' קי] מונה את מצות קריאת שמע ואת מצות הזכרת יציאת מצרים כשתי מצוות שונות. הרמב"ם סובר שיש מצוה מהתורה להזכיר יציאת מצרים, ואף על פי כן אינו מונה אותה במנין המצוות. הרמב"ם [פ"א ה"ג] מבאר: "אף על פי שאין מצות ציצית נוהגת בלילה קוראין אותה בלילה מפני שיש בה זכרון יציאת מצרים ומצוה להזכיר יציאת מצרים ביום ובלילה... וקריאת שלש פרשיות אלו על סדר זה היא הנקראת קריאת שמע". חיבור מצות זכירת יציאת מצרים למצות קריאת שמע אינו ברור אלא אם נפרש שמהות מצות קריאת שמע היא קבלת עול מלכות שמים, וזכירת יציאת מצרים היא רכיב בזכירה זו. יש חיוב מהתורה לקרוא שלוש פרשות, כיוון שגם קבלת עול מצוות וגם זכירת יציאת מצרים הן חלק מקבלת עול מלכות שמים.

הבנה זו בשיטת הרמב"ם סותרת את הנאמר לעיל, שלדעת הרמב"ם מצות קריאת שמע היא קריאת הפרשה גרידא. ניתן להסביר את שיטת הרמב"ם באחת משתי דרכים:

א. הרמב"ם מחלק בין הגדרת המצוה לבין מגמתה. הגדרת המצוה היא קריאת פרשה בתורה, ומגמתה כדי שאדם יקרא את הפרשה ויקבל על עצמו עול מלכות שמים.

אמנם, כיוון שחיוב קבלת עול מלכות שמים אינו חלק מהגדרת המצוה, הקורא את הפרשה ואינו מקבל עול מלכות שמים, יוצא ידי חובתו.

ב. הרמב"ם מחלק בין הגדרת המצוה לבין דיניה. הגדרת המצוה היא קריאת פרשה בתורה, אחד מדיני המצוה הוא לקרוא את הפרשה בכוונה לקבל עול מלכות שמים³.

בנוסף לשיטת היראים ושיטת הרמב"ם ניתן להעלות הבנה שלישית, שמצות קריאת שמע מקבילה למצות תלמוד תורה, ועיקרה ללמוד פרשה מהתורה שחרית וערבית. הבנה זו עולה מהסברם של תלמידי רבינו יונה לשיטת רב יהודה אמר שמואל [כא.]. שמואל אומר שספק קרא קריאת שמע ספק לא קרא קריאת שמע אינו חוזר וקורא כיוון שקריאת שמע דרבנן. מסבירים תלמידי רבינו יונה [יב: ד"ה גמ'] שמהתורה חייבים לקרוא פרשה כלשהי וחכמים תיקנו שיקראו דווקא פרשת שמע. לפי שיטה זו, אין קשר מהתורה בין קריאת שמע לקבלת עול מלכות שמים, ועיקר המצוה לעסוק בתורה שחרית וערבית⁴.

נחלקו הראשונים אם מונים את מצות קריאת שמע כשתי מצוות או כמצוה אחת, הרמב"ם [עשה י' מונה אותה כמצוה אחת, והרמב"ן [בסוף ההשלמות למנין הלאוין] מונה אותה כשתי מצוות, מצוה אחת לקרוא קריאת שמע שחרית, ומצוה שנייה לקרוא קריאת שמע בערבית. הרמב"ן מסביר את שיטתו, שקריאת שמע שחרית וערבית אינן מעכבות זו את זו, ולכן הן נמנות כשתי מצוות שונות. הרמב"ן אינו חולק על הרמב"ם בעניין זה בקריאת שמע בלבד, אלא גם בהקרכת קרבנות התמיד ובהקטרת הקטורת שחרית וערבית, שהרמב"ם מונה את התמידים כמצוה אחת, והרמב"ן מונה כל אחד מהם כשתי מצוות.

את שיטת הרמב"ם נראה להסביר, שאכן שתי המצוות אינן מעכבות זו את זו, אבל כיוון שהן מצטרפות ליחידה הן נמנות כמצוה אחת. שני קרבנות התמיד נמנים כמצוה אחת, והקטרת קטורת שחרית וערבית נמנית כמצוה אחת מפני שבשני המקרים שתי הפעולות הן יחידה אחת המגדירה את מסגרת העבודה בבית המקדש. קריאות שמע שחרית וערבית הן יחידה אחת, כיוון שהן יוצרות את מסגרת חייו של אדם מישראל. אדם פותח את יומו, בקומו משנתו, בקבלת עול מלכות שמים, ומסיים את יומו, בשכבו לישון, בקבלת עול מלכות שמים. כיוון ששתי הקריאות משתלבות למהות אחת, הן מהוות מצוה אחת, למרות שלכל אחת מהן קיום נפרד.

סיכום

נחלקו הראשונים אם החיוב לקבל עול מלכות שמים בקריאת שמע הוא חיוב מהתורה או רק מדרבנן:

³ הנפקא מינה בין שתי הדרכים הללו היא אם חיוב הכוונה בקריאת שמע מהתורה או מדרבנן. הרמב"ם אינו מביא את חיוב הכוונה בפרק א, העוסק בהגדרת המצוה, אלא רק בפרק ב, ולא ברור ברבריו אם החיוב מהתורה.

⁴ ניתן לבסס שיטה זו על הירושלמי [שבת פ"א סוף ה"ב] המסביר שרבי שמעון בר יוחאי לא הפסיק את לימודו לקריאת שמע מכיוון ש"זה שינון וזה שינון ואין מבטלין שינון מפני שינון".

היראים סובר שמהות המצוה היא לקבל עול מלכות שמים, והקורא קריאת שמע ללא קבלת עול מלכות שמים לא קיים מצוה כלל.
הרמב"ם אינו מביא את קבלת עול מלכות שמים כחלק מהגדרת המצוה. ניתן להבין שלדעתו קבלת עול מלכות שמים היא חלק מדיני המצוה, וניתן להבין שלדעתו קבלת עול מלכות שמים היא מגמת המצוה ואינה חלק מדיני המצוה.
תלמידי רבינו יונה אליבא דרב יהודה סוברים שמהות המצוה היא קריאה של פרשה בתורה, והיא מקבילה למצות תלמוד תורה. כשם שמצות תלמוד תורה מקיימים בכל דבר, כך מקיימים מהתורה מצות קריאת שמע בקריאה של כל פרשה בתורה.